

„Hús-vér emberek, életrajzzal”^{*}

An den Rändern der Literatur. Dokument und Literatur in zentraleuropäischen Kulturen / Tracing the Edges of Literature. Documentary Fiction in Central European Cultures, szerk. Milka Car – Lőrincz Csongor
– Danijela Lugarić – Molnár Gábor Tamás

MEZEI GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Angol–Amerikai Intézet, Amerikanisztika Tanszék
egyetemi adjunktus
e-mail: mezei.gabor@btk.elte.hu

Az irodalmi kánonokról értekező Harold Bloom írja, hogy az irodalmi műfajok korszakról korszakra újraértékelődnek, és részben ennek is köszönhető, hogy egy időben soha nem lelhető fel a műfajok teljes tárháza.¹ Ennek alátámasztására említi többek között az amerikai próza elmozdulását a zsurnalisztika irányába, melynek legismertebb példája Truman Capote *In Cold Blood* című regényének megjelenése és hatása. A regény, amely az *An den Rändern der Literatur* egyik, Smid Róbert által jegyzett tanulmányában, Rubin Szilárd *Aprószenetek* című regényével összefüggésben is szóba kerül, egy olyan korszak jelölőjévé vált, amikor felértékelődni látszik a dokumentumok szerepe az irodalmi szövegekben. A szóban forgó tanulmánykötet azonban, amely a közép-európai irodalmak elmúlt néhány évtizedéből vett példákön keresztül vizsgálja dokumentum és irodalmi szöveg viszonyait, azon túl, hogy

^{*} A recenzió megírását az NKFIH FK-146513 sz. projektje támogatta.

¹ Harold BLOOM, *The Western Canon. The Books and School of the Ages*, Harcourt Brace, New York – San Diego – London, 1994.

felteszi a kérdést, hogy vajon milyen mértékben lehetünk valamiféle műfajtörténeti sűrűsödés tanúi, inkább magára a viszonyra igyekszik rákérdezni. A kötet olvasóját ugyan szembesíti e történeti kontextussal (amennyiben az angol és német nyelvű tanulmányok olvasása közben olyan jelenségekre hívja fel a figyelmet, amelyek egyszerre jelennek meg a különböző nyelveket és történeti-politikai kontextusokat magában foglaló régióban, illetve annak magyar, horvát és német nyelvű irodalmaiban), a tanulmányok következtetései mégis rendre az irodalmi szöveg működésének az alapkérdés nézőpontjából lehetséges megértését célozzák. Ezen elméleti távlat felől pedig egyszerre válik újragondolhatóvá az irodalmi szöveg mibenléte, tény és fikció, fikció és referencialitás viszonya, illetve a korszak jelölhetőségének kérdései.

Danijela Lugarić bevezetőjében rámutat, hogy a kötet olyan újszerű értelmezési keretet kínál, ahonnan nézve a dokumentumok irodalmi szövegekben történő megjelenésének különböző módozataira nyílik rálátás. Másképp közelítve az a kérdés vetődik fel, hogy melyek azok a technikák, amelyeknek köszönhetően az irodalmi szöveg annak illúzióját képes kelteni, hogy általa – ahogy Lugarić fogalmaz –, valamiféle valósághoz lehet közünk, miközben maga modellezi, illetve létesíti azt. Hogyan kerülnek kapcsolatba az irodalmi szöveg gyakran reflexió tárgyává tett létesítő technikái történeti forrásokkal és dokumentumokkal? A referencialitásnak az irodalomelmélet számára messze nem ismeretlen problémaköre tehát az itt megképződő perspektívából éppen a dokumentumok szövegbe emelése révén válhat újragondolhatóvá a bevezető ajánlata szerint. A dokumentumok, illetve még inkább használatuk gesztusa azonban nem feltétlenül a történeti, de sokkal inkább a textuális autoritás hangsúlyozása felé mutat. A szövegek autenticitása pedig innen nézve különböző stratégiák eredménye lehet. A kötet ennek a gesztusnak különféle megmutatkozásait, illetve lehetséges hatásait láttatja, jellemzően kiemelkedő példákon vagy az összehasonlító olvasás művelein keresztül.

A dokumentarista irodalom központi kérdése nem függetleníthető az irodalom hagyományos, mimetikus koncepcióitól, ezzel együtt – ahogy Milka Car tanulmánya is hangsúlyozza (24.) – jelen kontextusban az irodalmi szöveg határainak rögzíthetősége is fontos vonatkoztatási pont marad. Olyan hibrid formák jönnek ugyanis létre, ahol nem pusztán a dokumentumok irodalmi szövegbe illesztéséről van szó, de attól elválaszthatatlanul azok manipulálásáról, fikcionalizálásáról vagy Morten Nissen tanulmánya szerint a dokumentum megmunkálásáról, amely belátás természetesen nem hagyja érintetlenül tény és fikció elhatárolhatóságának kérdését sem (133.). Ezt veti fel Marcel Beyer *Wasserstandsbericht* című, Lőrincz Csongor által olvasott szövege is – a természeti folyamatok mérése, nyomon követése ugyanis éppen nem a megfigyelés, az észlelés pontosságához vezet, mivel a látás és a hallás nem részesíthetnek az érzéki bizonyosság tapasztalatában, ahogyan a megfigyelés folyamatában szerepet kapó különböző médiumok, illetve a percepció fiziológiai hátterét biztosító test sem. A szemtanú szerepét tehát lehetetlen betölteni, a médiumok által közvetített kép és a beszélő saját háza előtt látható árvíz egymástól nehezen elkülöníthető tapasztalatok, ilyen módon pedig nem az önmagában értett természeti

katasztrófa dokumentálható vagy kerül fókuszba a szövegben. A natúra a katasztrófa aktualitása ellenére is közvetlen hozzáférhetetlenségében mutatkozik csak meg.

A dokumentumok irodalmi szövegbe érkezése pedig akkor sem problémamentes, amikor jogi funkciót töltenek be, mint például Kertész Imre *Jegyzőkönyve* esetében. Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmánya többek között azt járja körül, hogy hogyan textualizálódik az élet metaforájaként értett utazás, és hogyan ássa alá a dokumentum megkérdőjelezhetetlen érvényét az irodalmi szöveg, már pusztán azzal is, ha az idézés helyett a parafrázis eszközéhez nyúl. A dokumentum irodalmi szöveggé transzformálódása közben pedig a mindennapi tapasztalat életrajzzá alakul, de ennek a folyamatnak az olvasó már csak az eredményével szembesülhet. A kötet első, a dokumentarista irodalom belső logikáját körüljáró részében Kertész Imréhez hasonlóan Esterházy Péter és Daša Drndić prózája is a dokumentum bizonyító erejének szempontjából kerül elő, előbbi Molnár Gábor Tamás, utóbbi Marina Protrka Štimec tanulmányában. Drndić *Trieste* című regényében a dokumentumok felhasználásának megbízhatósága megkérdőjeleződik meg, ami ezzel a dokumentum és irodalom közötti határt mossa el, Esterházy *Termelési-regényében* a jegyzetek szerepére kerül a hangsúly, ami éppen a megbízhatóság mértékének növelését eredményezi. A jegyzetek, amelyek alapvetően a szöveg hitelességét hivatottak bizonyítani, szövegen kívüli dokumentumokat kapcsolva a regényhez, jelen esetben különböző valósággrétegeket képeznek. Ez történik például a valós modelljeként értett futball, illetve a futball-pálya esetében is, amely ugyanakkor más valósággrétegekbe – jellemzően: irodalom, élet, politika, pénz, futball – ágyazva jelenik itt meg, ezek a valóságmodellek tehát nem elválaszthatók. Ebben a többretegű fikcionális univerzumban az irodalom, ahogyan a futball is, modellként működik, miközben az írás és a szerkesztés folyamata is dokumentálódik, a szöveg pedig innen nézve mintegy önmagát dokumentálja.

A kötet második részében szereplő tanulmányok a kortárs irodalom dokumentarista stratégiáira fókuszálnak, ami a migráció kontextusában különösen nagy jelentőséggel bír, amint arra Marijana Hamersák Kristian Novak *Gipsy, but the Fairest of Them All* című regényét olvasva hívja fel a figyelmet (108.). A regény megírásának hátterét tárgyaló, az alkalmazott társadalomtudományos módszereket is szóba hozó tanulmány egyrészt megint életrajz és fikció viszonyára kérdez rá, de arra is rámutat, hogy a szöveg a régióban zajló migrációs folyamatok egyébiránt ismeretlen részleteivel is szembesíti olvasóját. A dokumentumok szerepe azért is lesz itt fontos, mert meglétük és hiányuk sorsdöntő lehet: a személy azonosíthatósága és annak ellehetetlenülése a megfelelő dokumentumok híján biopolitikai döntéseket megalapozó tényezők. A források és dokumentumok felhasználása mint elbeszélői stratégia ugyanakkor nem feltétlenül segítenek a szubjektum pozíciójának meghatározásában: amint Nádas Péter *Világlo részletek* című regényével kapcsolatban Lénárt Tamás megjegyzi, a dokumentumokkal végzett munkával párhuzamosan, vagy ennek ellenére a szubjektum autonómiája megkérdőjeleződhet, különösen az emlékezés működésére újból és újból rákérdező szöveg esetén (146.). Nyelv és emlékezés nehezen felfejthető viszonyai, illetve az érvénytelenként értett emlékezés miatt az emlékek

pontszerűségükben jelenhetnek meg csupán. Az elbeszélő dokumentumokhoz való viszonya szempontjából pedig W. G. Sebald *A Szaturnusz gyűrűi* című regénye újabb, az eddigiektől különböző példaként említhető. Balajthy Ágnes tanulmányában az elbeszélőt fizikai értelemben is körülvevő, elárasztó dokumentumok sokaságára helyezi a hangsúlyt egy olyan textuális világban, ahol az íráson kívül a jegyzetek készítése, a dokumentumok olvasása és kommentálása is központi szerepet kap. Ezek a dokumentumok azonban a regényben nem szingularitásukban, hanem tömegesen jelennek meg, így nem csupán az elrendezés eszközeiként funkcionálnak, de maguk is rendszerezésre szorulnak. A dokumentumok öngerjesztő működése ugyanis annyiban biztosan elkerülhetetlen, hogy mivel új információt hoznak létre, ezen információk archiválását, azaz új dokumentumok létrehozását is rögtön szükségessé teszi. A dokumentumok fizikai jelenléte és előállítása, a könyv mint tárgy ugyanakkor Sten Nadolny *Ullsteinroman* című regényében más nézőpontból kap jelentőséget. Hansági Ágnes tanulmányában arra mutat rá, hogy a szóban forgó könyvkiadó történetének feltárása közben a szöveg milyen nagy mértékben hagyatkozik a fotódokumentáció eszközein túl többek között a paratextusok működésére, amelyek a fikcionalitás mértéke szempontjából nem nevezhetők semlegesnek.

A kötet harmadik részének nyitótanulmányában Halász Hajnalka a kommunikáció és a jelentéslétesítés folyamatainak mediatizáltságára kérdez rá Kathrin Röggla *wir schlafen nicht* című kötetét olvasva. Az interjú irodalmi szövegbe helyezésének és egyben fikcionalizálódásának, illetve a saját hang elidegenedésének kérdése irányítja itt a figyelmet arra, hogy a dokumentum már eleve magában hordozza az esztétikait, az esztétikai tapasztalat megképződésének lehetőségét. Hasonlóan erőteljes műfaji megjelölést tartalmaz Ratko Cvetnić *Short Field Trip* című háborús regénye, amely Zvonimir Glavaš értelmezése szerint a regény dokumentarista jellegét megerősítő naplószerűség és a fragmentáltság, epizódyszerűség révén ugyanakkor az irodalmi montázs példaként is említhető. (213) A háborús regény hagyományától eltérően az események szempontjából marginális jelenetekre kerül itt a hangsúly, ironikus fényben tüntetve fel azokat, így a történetírásnak és a dokumentarizmusnak az irodalmi szövegben megfigyelhető technikái felé fordulhat az olvasó figyelme. A kötet zárótanulmánya pedig nem csupán a műfaji, de a mediális sokféleség kérdését is más perspektívából láttatja. Vincze Ferenc tanulmánya ugyanis a képregények dokumentarista funkcióira kérdez rá a regionalitás aspektusát helyezve a középpontba. Érvelése szerint az európai képregény hagyománya és tendenciái miatt nem függetleníthető a dokumentáció gyakorlatától.

A kötet tehát, amely a Zágrábi Egyetem Irodalomtudományi Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Általános Irodalomtudományi Kutatócsoportja közötti több évtizedes együttműködés egyik eredménye, a dokumentumok irodalmi szövegbe emelésének legkülönbözőbb példáit vonultatja fel. Így nem csupán arra képes rámutatni, hogy ez soha nem lehet semleges, az irodalmi szöveget és a dokumentumot változatlanul hagyó folyamat, de arra is, hogy az egyes esetekben a dokumentumok manipulációja más és más, az irodalmi szöveget is érintő eredménnyel

járhat. Arra a bevezető címében feltett kérdésre tehát, hogy mire is jók a dokumentumok, az irodalmi szöveg nézőpontjából azt válaszolhatjuk, hogy fikcionalitás és referencialitás olyan aspektusaira képesek rámutatni, amelyek a beemelés ezen gesztusa nélkül láthatatlanok maradnának. A kötet szövegei pedig a közös fókusz miatt nem csupán egymás mellé helyezett esettanulmányokként olvashatók, de olyan, egymás érveléséhez kapcsolódó, egymás következtetéseit továbbgondoló egységként is, amely meggyőzően bizonyítja ennek az irodalom határterületein zajló vizsgálódásnak a relevanciáját.

(Böhlau, Wien, 2024.)